

ЯК ПЕРЕКЛАСТИ ГАЙДЕГЕРА УКРАЇНСЬКОЮ? ЗМІСТ CONTRA ФОРМА

І. Андрущенко, А. Богачов (перекладач), В. Кебуладзе (модератор),
А. Лой, О. Панич

У цьому числі «Філософської думки» ми публікуємо матеріали семінару «Лабораторії наукового перекладу», який був присвячений обговоренню українського перекладу твору Мартина Гайдегера «Буття і час». Семінар відбувся 17 червня 2021 року в бібліотеці Гете-Інституту в Києві за підтримки громадської організації «Лабораторія законодавчих ініціатив», Міжнародного фонду «Відродження», Гете-Інституту та видавництва «Темпора», а також у партнерстві з Українським центром міжнародного ПЕН-клубу. Текст українського перекладу представив перекладач твору Андрій Богачов. Експертами були Ігор Андрущенко й Анатолій Лой. Модерував семінар Вахтанг Кебуладзе.

Андрій Богачов: Не даватиму загальної характеристики трактату «Буття і час» М. Гайдегера, адже це один із найвідоміших філософських творів ХХ століття. Оскільки моє завдання полягає в поясненні стратегії перекладу цього тексту, то спочатку скажу кілька слів про наявні переклади, що вплинули на мою стратегію, тобто на мій підхід до перекладу.

Насамперед це англійський переклад Джона Макворі (John Macquarrie) й Едварда Робінсона (Edward Robinson) 1962 року. Видання цінне тим, що пропонує коментар до багатьох місць «Буття і часу», які потребують пояснення, зокрема пояснення їхнього перекладу. На мій погляд, у цьому перекладі трактату М. Гайдегера відбулося те, що шотландець Дж. Макворі (1919–2007) є видатним протестантським теологом, який певний час мешкав у Нью-Йорку. Крім теологічного інтересу Дж. Макворі, думаю, у перекладі відбулося бажання передати англійською не так стиль оригіналу, як його концепцію. Втім, «роз'яснювальна» здатність узагалі властива англійській мові. Остання, до речі, настільки відрізняється своїм синтаксисом від німецької, що цілковите відтворення стилю німецьких творів здається майже нездійсненною мрією англійських перекладачів.

Другий переклад англійською мовою, який я врахував, — це праця Джоан Стембау (Joan Stambaugh), яку опубліковано 1996 року за редакцією Деніса Шмідта (Dennis J. Schmidt). Це робота професорки філософії Гантерського коледжу Нью-Йоркського університету, яка навчалася в М. Гайдегера у Фрайбурзі. Чимало фахівців оцінюють її переклад як доволі точний і ясний. Мабуть, його успіх викликаний не тільки тим, що Дж. Стембау (1932–2013)

спеціалістка з екзистенціалізму, філософії Ніцше і буддизму, а й тим, що його редагував професор філософії, компаративістики та німецької мови Д. Шмідт, американський дослідник філософії М. Гайдегера, античної та німецької класичної філософії.

Польський переклад «Буття і часу» Богдана Барана (Bogdan Baran, 1952 р.н.), що вийшов друком 1994 року, на мій погляд, дуже схожий за своїм підходом на англійські переклади. Б. Баран турбувався не так про відтворення стилю молодого М. Гайдегера, як про зрозумілість самого тексту. Слід сказати, що краківський філософ, письменник і есеїст Б. Баран — це досвідчений перекладач із багатьох європейських мов, який серед іншого переклав «Істину і метод» Г.-Г. Гадамера, твори П. Слотердайка, Ф. Ніцше, М. Шелера, Г. Блума, У. Еко, К. Леві-Строса, С. Маларме.

Маю підстави вважати, що з англійським текстом «Буття і часу» був знайомий Володимир Бібіхін (1938–2004), який 1997 року видав у Москві свій переклад. Однак перекладацький підхід, що його демонструє В. Бібіхін, дуже відрізняється від підходу Б. Барана й англомовних перекладачів. Хоча В. Бібіхін, перекладач із давніх і нових європейських мов, був цікавим і серйозним мислителем, його переклад, на мою думку, виглядає як філологічний екстремізм. В. Бібіхін намагався повністю зберегти стиль і навіть синтаксис німецького тексту. Це дещо нагадує ставлення давніх перекладачів до Св. Письма. Можна сказати, що переклад В. Бібіхіна є прикладом неімовірного наближення російської мови до німецької, зокрема до своєрідної німецької М. Гайдегера, але й прикладом втрати деяких теоретичних рис, які має первотвір.

На тлі згаданих перекладів можна визначити особливість мого підходу. В українському «Бутті і часі» я би хотів досягти балансу між відтворенням стилю автора і якомога точнішим висловленням його теорії. Така стратегія, звісно, передбачає застосування феноменології, засновником якої був Е. Гусерль, учитель М. Гайдегера. А це змушує перекладача уважно поставитися до новацій і суперечностей фундаментальної онтології, яку М. Гайдегер будував у «Бутті і часі» на антикартезіанських засадах і яка, проте, лишилася недобудованою, почасти через її «несуб'єктивістський» трансценденталізм.

Отже, переклад «Буття і часу» має бути феноменологічним. Це означає змогу ухвалювати перекладацькі рішення на підставі феноменологічної теорії, зокрема Гайдегерової модифікації теорії, однак, що не менш важливо, на підставі феномену самого трактату. Без дотримання цих умов жодна критика перекладу чи окремих перекладацьких рішень не буде іманентною, тобто не торкатиметься суті роботи перекладача.

На пояснення останньої тези наведу приклад найвідомішого поняття з «Буття і часу» — «Dasein». Я вирішив у цьому творі перекласти його як «єство». До речі, дійшов цієї думки самостійно, до того як побачив «jestestwo» в перекладі Б. Барана. Добре розумію критиків, яким здається, що такому перекладу бракує вираження зв'язку «буття» (Sein) з феноменальною даністю (da).

Здається, такий «суто феноменологічний», «фаховий» переклад, як «ось-буття» був би доречним в українському «Бутті і часі»; раніше я так само використовував цей неологізм у публікаціях із феноменологічної тематики. Однак, ретельно вивчивши весь текст М. Гайдегера, я дійшов висновку, що штучне слово «ось-буття» не відбиває головної ідеї фундаментальної онтології, натяки на яку маємо в семантиці німецького слова «Dasein». Гадаю, український читач «Буття і часу» взагалі не знаходитиме їх в «ось-бутті», бо очевидним сенсом цього слова є лише вербальне маркування специфічного філософського концепту, хоча це слово й нібито калька німецького.

Якщо ставитися до твору М. Гайдегера справді як до феномену, якщо зрозуміти проект фундаментальної онтології, то — я певен — доведеться визнати, що українське слово «єство» краще відбиває суть цього феномену й цього проекту. Зрештою, ідеться про феноменологічний опис трансцендентальних умов єдності самості зі світом, яку виражає ще один відомий неологізм М. Гайдегера — *In-der-Welt-sein*, буття-у-світі. Якраз слово «єство» може означати принципову для фундаментальної онтології первинну даність єдності єства самості з єством усього, що є, тобто — зі світом.

Питоме українське слово «єство» і стилістично пасує до «Буття і часу» — де нараховується близько 2,2 тис. «Dasein» — краще, ніж «ось-буття». Уживання останнього в перекладі трактату створювало б додаткові труднощі перекладу термінів «Da-sein», «Mitdasein» тощо. «Співєство» (*Mitdasein*), зрозуміло, краще за «спів-ось-буття».

Варто зауважити, що в англійських перекладах основне поняття М. Гайдегера збережено без істотних змін. Щоправда, у першому виданні перекладу Дж. Стембау на місці німецького «Dasein» стоїть англійський варіант — «Da-sein», який у виданні 2010 року замінено на «Dasein»; Гайдегерів термін «Da-sein» у виданні 2010 року повністю збережено, хоча в першому виданні перекладачка обидва терміни передавала як «Da-sein», попри те що Дж. Макворі та Е. Робінсон уже переклали «Da-sein» як «Being-there». До речі, в моєму перекладі зрідка вживаний термін «Da-sein» теж «ось-буття». Що стосується збереження «дазайну» в англійських перекладах «Буття і часу», то я вважаю, що запозичення лексеми з германської мови є природнішим для англійської мови, ніж для будь-якої слов'янської. Скажімо, в англійській не виникає проблеми відмінювання: у *Dasein* (дазайні), з *Dasein* (дазайном), для *Dasein* (дазайну). Тому-то польський і російський перекладач не скористався прикладом запозичення, а запропонував для «Dasein» відповідник зі своєї мови.

Під час перекладу «Буття і часу» я дотримувався думки, що не можна перекладати філософські поняття абстрактним чином: відволікаючись від повного змісту твору, в якому вони вживані, або й не знаючи відповідної теорії, отже, покладаючись лише на інтуїцію загальної семантики слів, узятих для перекладу теоретичних понять.

Можливо, це звучатиме провокаційно, але в душі щойно висловленого кредо все-таки запитаю: А чи можна перекласти славнозвісне «Dasein» так,

щоб переклад відповідав головній ідеї фундаментальної онтології навіть краще, ніж саме це «Dasein»? Якщо спільні риси феноменологічного трансценденталізму раннього М. Гайдегера та пізнього Е. Гусерля добре відображає поняття «Lebenswelt», «життєсвіт», яке створив засновник феноменології, то він, мабуть, настільки вдало переклав «Dasein» своєю філософською мовою, що в контексті теорії «Буття і часу» його «Lebenswelt» конкурує з «Dasein» та «In-der-Welt-sein». Гадаю, дехто захоче сказати, що потрібно зіставляти семантику «Lebenswelt» і «In-der-Welt-sein», а не «Lebenswelt» і «Dasein». Сподіваюся, до того як це сказати, критик добре дослідить поняттєвий зв'язок «Dasein» і «In-der-Welt-sein» у «Бутті і часі», отже, не обмежуватиметься абстрактними уявленнями про семантику цих слів.

Хочу подякувати львівському дослідникові філософії М. Гайдегера, історіку філософії Андрієві Дахнію за те, що він погодився взяти участь в нашому обговоренні перекладу «Буття і часу», прочитав перші три параграфи й надіслав мені листа зі своїми зауваженнями. Головні аргументи Андрія Дахнія такі: «Стосовно перекладу Dasein як “єство” маю серйозні застереження. В українській мові “єство” — це радше “сутність”, “природа”, “неповторна особливість”. До того ж за такого перекладу втрачається кореляція, яка є в оригіналі — між “Sein”, “Dasein” і т.д. Тому все-таки радив би еквівалент: «ось-буття» або ж просто залишати “Dasein”, як деколи роблять...

Варто домогтися чіткості в перекладах “seiend” і “Seiendes”. У першому випадку у наявному перекладі є відповідник: “бутне”, у другому — “сущє”. Чи немає тут довільності, непослідовності?»

Оскільки я вже висловив деякі контраргументи щодо вживання у «Бутті і часі» неологізму «ось-буття», перейду до другого аргументу щодо слів «бутне» і «сущє». Німецький іменник «Seiendes» я завжди перекладаю як «сущє», оскільки в українському філософському словнику цей термін давно зафіксований, існує традиція його використання. Інша річ — це дієприкметник «seiend», що зрідка вживається в «Бутті і часі», передовсім для наголошення поняттєвого зв'язку між «Sein» і «Seiendes», тобто між «буттям» і «сущим». Заради цього наголошення, зрозуміло, можна перекласти «Seiendes», часто вживане (близько 1 тис.) в тексті М. Гайдегера, як «бутне». Однак я вважаю такий переклад запереченням традиції, яке погіршує сприйняття всього тексту, адже постійно виринало б це екзотичне «бутне». Крім того, у разі перекладу «Seiendes» як «бутне» постає питання, як перекладати дієприкметник «seiend», щоб він морфологічно відрізнявся від того ж іменника, точніше: субстантивованого дієприкметника. Я використовую іменник «бутне», щоб за традиційного вжитку «сущого» все-таки вказувати на поняттєвий зв'язок сущого з буттям.

Андрій Дахній також зазначає, що «важко погодитися з перекладом кантівського “gemeine Vernunft” як “здоровий глузд” — я б пропонував “буденний розум”»: все-таки у Канта Vernunft і Verstand суттєво розмежовуються, тому навряд чи виправдано тут допускати плутанину». На це зауваження

можу відповісти, що коли М. Гайдегер у «Бутті і часі» двічі згадує один і той самий вислів Канта, який містить у собі словосполучення «gemeine Vernunft» (SS. 4, 23), то йому ідеться про інтерпретацію думки Канта, що справою філософів має бути аналітика таємних/найтаємніших суджень цієї інстанції, «gemeine Vernunft». Як на мене, у контексті Гайдегерових міркувань цей вислів стосується не здатності розуму (Vernunft) на противагу здатності розсуду (Verstand), тобто не — звичного в німецькій класиці — розрізнення пізнавальних здатностей, а спільних упереджень, антиципацій здорового глузду, які кожен філософ має знаходити й аналізувати. Тому в обох англійських версіях «Буття і часу» цей вислів було подано як «common sense», тобто «здоровий глузд».

Наостанку скористаюся ще одним зауваженням Андрія Дахнія. Він пише: «спочатку “erörtern” перекладається як “розбирати”, а потім — як “пояснити”...» Це зауваження спонукає до ще одного пояснення мого підходу до перекладу. Отже, коли йдеться про слова повсякденної мови, які автор уживає в їхньому звичайному сенсі, а не про поняття з певним теоретичним змістом, то не доцільно відмовлятися від стилістичної варіативності їхнього перекладу.

Анатолій Лой: На підставі наданого фрагмента перекладу можна з усією впевненістю говорити про кваліфікований рівень здійсненої роботи. Даються взнаки досвід і професіоналізм автора перекладу, головне, вміння зберігати концептуальну орієнтацію, що вможливило дотримання власного розуміння змісту тексту, а це зрештою забезпечує семантичну визначеність і прозорість непростого матеріалу. Без такого роду концептуального ключа відсутня «архітектоніка другого порядку», для читача не забезпечується необхідна комунікація тексту, його цілісність, коли текст «пливе» в неоднозначностях. У цьому разі автор перекладу демонструє вміння фокусувати думку на розгортанні змісту базового тексту.

Коли ж ідеться про детальні зауваження рецензованої вступної частини, то їх можна поділити на два класи. Перший стосується філологічної (літературної) довершеності окремих формулювань, що передбачає літературну редакторську співпрацю з відповідними фахівцями. Тут варто не боятися навіть можливого спрощення, лексичних заміщень тощо заради головного — розуміння авторської думки. Перекладач намагається забезпечити майбутнім читачам ефект «близькості» до своєрідного Гайдегерового тексту, аби вони відчули «дихання» цього унікального явища. Тому він готовий до маленьких реконструкцій семантики. Але цей хід можуть належно оцінити радше ті, хто читав цей текст в оригіналі. Для «масового читача», мабуть, варто піти на спрощення, але, звичайно, у певних межах. І тут підказки з боку вдумливих філологів будуть вельми доречними. Керуючись зазначеними міркуваннями, я не спинятимуся на зауваженнях філологічного порядку. Головне — автор перекладу зі знанням справи правильно передає змістові

нюанси. Інша справа, що він за змогою хоче залучити власне мовний пласт відтінювань понять, якими насичені всі тексти Гайдегера. Цю благородну та професійну інтенцію перекладача варто якимось чином зберегти.

Друга частина зауважень стосується власне концептуального характеру окремих уживаних термінів. Це переважно полеміка навколо базових понять, які фігурують у вступній частині. Сказане стосується фундаментального поняття «Dasein». Перекладач пропонує український варіант «єство». Тим паче, що в польському перекладі фігурує той самий термін. Тут важко сказати, чи відповідають значення українського терміна повною мірою польському, чи немає там додаткових значень, які не фіксуються українською лексемою. Наше слово «єство» асоціюється з поняттєвим рядом: природа, суть, сутність чи навіть плоть, достеменність чогось. На мій погляд, варіант «присутність», що відповідає російському перекладу Бібіхіна, можна вважати адекватнішим. Але щоби акуратно обійти цю дискусійну прірву, можна було б не перекладати, а залишити просто «Dasein», як це зроблено у багатьох зарубіжних перекладах. Коли пишуть «Dasein», то всі розумують, що йдеться про Гайдегерове значення цього слова. І воно, звичайно, відрізняється від його вжитку до Гайдегера та й подеколи після нього.

На с. 10–11 автор перекладу, передаючи думку про Канта — бо для Гайдегера важливо підкреслити онтологічний поворот Канта до природи — недбало переклав: «що взагалі належить до якоїсь природи». У Гайдегера немає «якоїсь природи», а сказано: «що належить до природи взагалі». Така дрібничка неприпустима, вона «збиває» із загального ходу розуміння, яке перекладач гарно передає.

Варто подумати про те, щоби обійтися без вживання терміна «предметний» на позначення слова «sachlich». Гайдегер уникає вжитку терміна «Gegenstand» (предмет). Закінчуючи зауваження про Канта, він зауважує, що Кантова трансцендентальна логіка є апіорною логікою суті (Sachlogik) буттєвої царини природи. Пострадянський читач, подібно до бика, що надто реагує на червону ганчірку, досі небайдужий до вживання термінів «предметність» і «предмет». В останній фразі § 3 мовиться про «der sachlich-wissenschaftliche Vorrang» онтологічного підходу до справи. Але в перекладі це звучить як «предметно-наукова першість». Коли йдеться про перевагу одної науки (чи теорії) над іншою, про їхні взаємини, тут доречний термін «предметний». Коли питання про природу на тлі науки, то тут предметність випадає з контексту. Ідеться про науку, що вже незалежно від бажання та уявлень науковців імплікувала онтологічні презумпції у свою текстуру. Перевага тут не за предметністю, а за фундаментальністю.

Семантичні дрібнички дуже суттєві для філософії Гайдегера. Перекладачеві не завадить про це зайвий раз нагадати, бо подібно до футболіста високого рівня, який володіє всіма компонентами футбольної майстерності й уявляє обсяг їх застосування у кожній наступній зустрічі на полі, він не застрахований від помилки в ігровій ситуації. Переклад — це також різновид реальної

мовної гри, де здається, що все вже сказано в тексті, але коли текст опиняється в процесі перекладу, то перекладач мимоволі опиняється на полі тексту.

Нарешті ми матимемо текст геніальної праці в українському перекладі, який з усією певністю можна рекомендувати широкому загалу. Автор перекладу успішно впорався з роллю медіатора розуміння.

Ігор Андрущенко: «Порівняно з... масою думок, що в повному виданні налічує півтори тисячі сторінок, “Буття і Час” — це майже сама верхівка айсберга. Втім, у цій праці думки представлені в складній архітектоніці й добре озброєні з погляду термінології. Водночас лишилися й риштовання, тобто методологічні засоби також залишилися на місці, через що праця, певно, справляє враження страшної грамузності. Це не послабило її впливу на академічне середовище, яке досить підозріло ставиться до простоти. Для широкої публіки неясність книги становила частину її німба. Можна залишити відкритим питання, чи є таким темним саме Dasein або ж ідеться лише про його аналіз. У кожному разі показувало все це якимось загадково». Так пише про найголовнішу працю видатного німецького філософа сучасний біограф Гайдегера Рюдигер Зафранскі.

У нас нема підстав вважати, що із впливом на середовище і, власне, з «каламутним», сказати б, стилем книги справа стояла інакше — основний аргумент на користь цього, що академічність її «кульгає», або ж сам автор зробив це умисно — проте найголовніше, що ця її неясність якраз стояла на заваді всім тим відчайдухам, які бралися тлумачити основні ідеї баденського мислителя. Заради правди, слід відзначити, що по світі таких не бракувало, хоча й з’являлися вони здебільшого у переламну добу, на зламі тисячоліть. Так, французький переклад Франсуа Везена побачив світ у видавництві «Gallimard» 1986-го року, грузинський переклад вийшов друком 1989-го, польською Богдан Баран видав «на-гора» непересічний твір 1994 року, а на сербський Мілош Тодорович спромігся аж 2007 року. І хоча російський переклад Володимира Бібіхіна, виданий 1997-го року, поза сумнівом, відомий вітчизняному академічному загалові, проте в лінгвістичному плані нашому читачеві ближчий переклад Барана, з погляду мовного, насамперед, та й у плані креативного підходу, який лежить в основі кожної спроби не просто *пере-класти* твір, але й — що головне — *ви-класти* його читачеві, часто не надто знайомому в деталях з філософією відомого вченого.

Тим цікавіша спроба українського перекладу, на яку нині наважився Андрій Богачов. В устах самого автора вона постає дорогою своєрідного феноменологічного потрактування твору, себто його своєрідного переписування, зокрема засобами й фігурами української мови й української думки. Зрештою, цього нібито не уникнути, якщо йдеться про те, щоб утаємничити інших у саме з’явище під назвою «Гайдегер» і розкрити суть його філософії. Можна, звісно, рухатися суто формальним шляхом, лишаючи у первозданному вигляді структуру твору, структуру речення і навіть термінологію. Логіка

залізна, бо ми маємо справу нібито зі словами й речами по-своєму унікальними (забери їх, і, схоже, земля з-під ніг Гайдегерової філософії усунеться). З іншого боку, похвальне і навіть законне бажання не просто відгородитися в такий спосіб від тієї таємниці, що її містить книга, проте познайомити, прохилити запону, ба навіть завести читача в той храм, який являє собою думка німецького філософа. Проста, часом навіть неоковирна тканина тексту насправді ж така щільна й на свій лад важка — пояснюється це інтенсивністю думки і повсякчасним посиленням на досвід європейської думки минулих століть, — що, того й дивись, проочиш щось важливе; раз по раз набігає в голову: а чи не ховається за цією грубуватістю сама основа людського існування, яка і править за саму поезію, це славетне *Dasein*, за яким ховається і «прив'язка» до свого куточка в безмірному Всесвіті, і якась переконлива риторика отого «Да», яке накладає свій чіткий відбиток на нашому бутті (не деінде, а саме тут, ось, ніби каже філософ)... Але коли в німецькій мові слово має давнє коріння, і його поява фіксується ще у часи Гете, саме в тому вузькому при-земленому значенні як буття, притаманне конкретній людині, то в мові українській знайти конгеніальний термін непросто, бо ж цьому перепону і стрій нашої мови (не складеш-бо прислівник й іменник!), і звучатиме в ньому щось штучне, чуже мовній стихії, що їй ми мимоволі мусимо потурати, але з її ж допомогою і творити. Так постає щось питома українське — єство, в якому хай і прозирає оце «є» і хоча десь зникає локальний акцент, але натомість виникає момент утвердження «я», оце «є». Легко увійти в спокусу і відкинути ці тупцювання навколо термінології, визнавши це якоюсь схоластикою; складніше запропонувати свій шлях, яким далі рухатиметься філософія українська, спираючись на ці засади (а це-бо засади). Адже це неабияк відповідає ідеї Гайдегера: справжня філософія — це ж запитування людини про те, що довкола, *своє*, хіба що такі твори класичної філософії спонукають робити це глибше, ба взагалі спонукають людину вдаватися в питання про суть існування. І саме тому, що це питання править за стрижень існування, мало його просто задавати, його треба задавати раз по раз, адже без нього годі увявити світло в кінці тунелю, що його являє собою людська душа. «Те, що ми завжди живемо в якомусь зрозумінні буття, а одночасно сенс буття вкриває темрява, — каже Гайдегер, — доводить принципову необхідність віднови питання про сенс “буття”». Але й питання для нас як читачів, наскільки сенс має упізнаванні риси, інакше кажучи, чи можемо ми віддати текст Гайдегера українською (або й узагалі будь-якою іншою, переважно слов'янською мовою). Дуже-бо проблематично задавати тон у рідній філософії, маючи такий складний дороговказ, але це той варіант, коли перед нами своєрідна філософська провокація, своєрідний виклик: наша якість, наш рівень залежить від того, як ми здолаємо на нього відповісти.

Можна відтворювати форму, але тут — у випадку Гайдегера — потрібен перекладач конгеніальний і переклад, який би йшов наперед з оригінальним твором. Недаремно ж німецький філософ вряди-годи писав поезії,

він і бачив світ як набір метафор, як одну велику загадку, що її від народження, мов той Сфінкс, задавав йому світ. На розгадування її він поклав своє життя. А перекладач має покласти бодай частину його на розгадування тексту, в якому Гайдегер виводить історію того свого епічного розгадування. Чи вдалося це нашому сміливцеві? І так, і ні. Там, де він ступає у слід думці, прозирають обриси кам'янистих шляхів, які долав автор, розважуючи над тим, що і його Ліричний герой (!) у непересічному творі — вони нерівні, вибоїсті, часом болюче б'ють по власній писі, ба — власній гідності; натомість там, де намагається текст трохи (сказати б) «причесати», думка бентежить, знічується; читач, здається, мимоволі чіпляється за слова, що їм ще доведеться (а, може, й ні) знайти місце в сучасній українській мові, яка таки тяжіє над мовою філософії — всім цим термінам на кшталт «значливості» [*Geltung*] (чому не «значності?»), «самозрозумілості» (чому не «самоочевидності?»), «передсудів» [*Vorurteile*] (а що, коли «попередніх суджень»?) — але слід пам'ятати, що це твір, у якому кожен бачить щось своє, велике горнило, в якому Гайдегер варив мед своєї філософії. Спиваймо його, щоб відчути смак, щоб у буденності піднятися над буденністю, пережити мить глибинного осяяння, що його, по суті, являє будь-яка філософія. Гайдегер ніби кличе нас у незнані і водночас близькі світи — мусимо шукати дороги разом з ним.

Олексій Панч: Загалом Андрій Богачов запропонував дуже адекватний термінологічний лад. З першого погляду на перелік термінів маю лише дві ремарки.

1. Щодо перекладу «Dasein». Все ж таки українське «єство» має цілком інші конотації. Це слово походить від ст.-слов. «єстество», яке в перекладі Біблії Кирила та Мефодія було вжито як відповідник грецького «οὐσία», а потім воно поступово набуло конотацій «природного світу» (я про це писав у розлогій вставці до статті «Природа» в третьому томі «Європейського словника філософій»). Тобто в історії терміна «єство» ніщо не нагадує ні про Гайдегера, ні про історію німецького філософського терміна «Dasein». І, до речі, немає там ніякого «є-ство», це хибна етимологія. Я б запропонував взяти приклад з Джоан Стембау і скористатися порадою Анатолія Лоя, відтворивши «Dasein» як «Dasein» (без відмінювання), а «Mitdasein» при цьому перекласти як «співDasein». В мене є практичний досвід, який підтверджує працездатність такого рішення: вже багато років тому я спробував так перетворити для студентів окремі фрагменти перекладу Бібіхіна (скрізь замінивши його «присутствие» на «Dasein») й відтоді переконуюсь щороку, що студенти це «Dasein» сприймають цілком нормально. Натомість змусити «єство» *робити* все те, що активно робить «Dasein» у Гайдегера, — це буде дуже неприродно звучати. Оце основна проблема з перекладом «Dasein» як «єство»: не вийде з єства дієвця.

Взагалі, рішення «до чогось приліпити» термін, який є в українській мові, але поки що начебто «лишається безробітним», завжди спокусливе,

але завжди дуже ризиковане й віддає волонтаризмом. Свого часу я так само розглядав слово «єство» як варіант наскрізного перекладу «οὐσία» в текстах Аристотеля, проте відмовився від такого варіанта, навіть попри етимологічну спорідненість, через радикальний незбіг наявних семантичних полів цих термінів. Можна лише уявити собі той термінологічний безлад, який виник би, якби я спокусився на це перекладацьке рішення, і водночас Андрій Богачов переклав би цим же словом Гайдегерове «Dasein» (при тому, що «єство» насправді не близьке ні до того, ні до того). Таким самим волонтаристським рішенням є відтворення Аристотелевого «τί ἐστὶ» як «щосність» в свіжому перекладі «Метафізики» Олександра Юдіна (рішення, яке сам Юдін виправдовує просто тим, що з перекладом «τὸ τί ἦν εἶναι» як «чимбутність» термін «щосність» виявився «наче зайвим, принаймні вільним», а отже, «для нього відкрита, так би мовити, вакансія»). Можна було б навести й інші приклади, але суть у тому, що наявність «вакантного» терміна в мові перекладу є для перекладача філософських текстів не просто спокусою, а часто-густо небезпечною спокусою. Цілком можливо, що термін «єство» ще знадобиться українському філософуванню — але від його штучного «нагинання» чи то під «οὐσία», чи то під «Dasein» його подальшу філософську долю можна не полегшити, а лише додатково ускладнити.

2. «Daß-Sein» — замість «щойність» краще писати «щосність», щоби слово не перетиналося зі «щойно». Це вже неодноразово обговорювали у зв'язку з перекладом латинського «quidditas»; вживають обидва варіанти, але «щосність» краще. Втім, пошук по тексті оригіналу показує, що вираз «Daß-Sein» зустрічається в тексті «Sein und Zeit» лише двічі («Sosein» зустрічається чотири рази). То чи є взагалі сенс цей вираз термінологізувати?

Вахтанг Кебуладзе: Переклад, безсумнівно, здійснено на високому професійному рівні. Ми маємо до діла з поодиноким прикладом того, як перекладач поєднує в собі всі необхідні для якісного перекладу компетентності: високий рівень володіння мовою оригіналу, вишуканий стиль філософського письма українською, глибоке знання не лише перекладеного твору та вчення Мартина Гайдегера, а й усїєї інтелектуальної традиції, на тлі якої розгортається думка німецького філософа. Тож зосереджуся лише на одному критично важливому моменті. У нашій дискусії найзапекліші суперечки очікувано точилися навколо українського перекладу ключового слова Гайдегера «Dasein». Зрозуміло, що тут ідеться про класичний приклад неперекладності, тож будь-яке перекладацьке рішення не буде досконалим. Утім, запропонований варіант «єство» не так уможлиблює краще розуміння цього Гайдегерового слова, як стає йому на заваді. Погоджуючись із головними критичними аргументами Анатолія Лоя та Олексія Панича проти перекладу цього слова як «єство», додаю кілька власних:

1. У німецькій мові іменник «Dasein» утворюється через субстантивацию дієслова «dasein» (бути, існувати, бути наявним тощо). Українське «єство»

так прямо не відсилає до жодного дієслова. Тож етимологія цього слова докорінно відрізняється від етимології німецького слова «Dasein».

2. У слові «Dasein» відчутно звучить «Sein» (буття). В українському слові «єство» цього немає. Тому семантика цього слова геть інша. Погоджуюся з Олексієм Паничем, що чути в слові «єство» «є» як форму дієслова «бути» не випадає; це доволі штучна та, як на мене, помилкова інтерпретація.

3. Ані німецьке «Dasein», ані українське «єство» не є штучно створеними термінами. Як людина, що вільно володіє німецькою, інтуїтивно схоплює сенсові конотації слова «Dasein», так і людина, що вільно володіє українською, інтуїтивно схоплює сенсові конотації слова «єство». От тільки ці конотації геть різні й утворюють геть різні прагматичні контексти інтерпретацій.

Тож «єство» це не дуже вдалий переклад і на синтаксичному, і на семантичному, і на прагматичному рівні. З огляду на це та на інші аргументи колег не можу підтримати рішення перекладати «Dasein» як «єство».

Водночас не можу пристати на пропозицію зберегти в українському тексті німецьке «Dasein» із таких причин:

1. Зберігати слово неперекладеним — це останній із засобів, до яких має вдаватися перекладач, а надто коли йдеться про переклад з мови, що послуговується латинкою, на кириличну мову. Це майже унеможлиблює адекватну доместифікацію терміна, а отже, не так слугує розвитку мови, на яку перекладаємо, як гальмує його.

2. Збереження в перекладі іншомовного слова або його переписування літерами власної абетки можуть бути виправдані, якщо це слово позначає специфічне явище іншого культурного світу, відсутнє у власному. Тож таке відтворення в українському перекладі центрального слова фундаментальної онтології Гайдегера, з одного боку, релятивізує його вчення, мовляв це суто німецьке явище, а з іншого — упосліджує наш власний світ, мовляв у ньому такого фундаментального явища немає.

Я також не підтримую думку, що «присутність» є адекватнішим перекладом. Річ у тім, що в самого Гайдегера є майже пряма заборона такої інтерпретації «Dasein». Українське слово «присутність» є відповідником німецького «Anwesenheit». У «Поліконівських семінарах» Гайдегер, вкотре інтерпретуючи головні сюжети власної фундаментальної онтології, говорить про те, що специфічна темпоральність присутності (Anwesenheit) — це формальна послідовність моментів, натомість темпоральність «Dasein» — це змістовна історичність подій. Присутність світу сушого, природного світу не дає нам доступу до буття, лише «Dasein» може дати нам такий доступ. Тому перекладати «Dasein» як «присутність» не можна.

На жаль, доводиться констатувати той факт, що оптимального варіанта перекладу «Dasein» узагалі не існує. Одну з головних проблем вдало помічає Ігор Андрущенко, вказуючи на те, що в українській мові майже неможливо скласти докупі прислівник та іменник, аби утворити нове слово. То, може, відмовитися від того сенсу, який додає прислівник «da» і зосередитися на

тому, що пов'язаний із іменником «Sein» (буття) і спробувати перекласти «Dasein», скажімо, як «бутність» або «буттєвість», а «Seiende» — замість «сущого» як «бутнє». Тоді принаймні вибудовується доволі послідовна та струнка парадигма й, інтерпретуючи українською думку Гайдегера, ми можемо, наприклад, сказати, що бутність (буттєвість) — це таке бутнє, у бутті якого йому самому йдеться про його власне буття.

Олексій Паніч: Реагуючи на дискусію, додам відповідь на репліку Вахтанга Кебуладзе. На мою думку, неприпустимо в перекладі «Dasein» забувати про «Да», оскільки Dasein у Гайдегера — це, коротко кажучи, Sein, яке, по-перше, є «da», а не деінде (тут Гайдегер наслідує Гегеля, який в «Логіці» чітко *протиставляє* «Sein» і «Dasein») і, по-друге, *здає собі справу*, що воно «Да» (оце якраз додано Гайдегером). Як же тут в перекладі без «Да»?!

Андрій Богачов: Хоча дискусія навколо «Буття і часу» та його інтерпретацій, ясна річ, інклюзивна, але, як на мене, у ній особливо вагомі зауваження колег, що мають досвід перекладу німецьких чи ненімецьких філософських творів, чи навіть просто досвід вивчення філософських концепцій, викладених іноземною мовою. Дозвольте мені відповісти на ці зауваження.

По-перше, зауваження викликав мій переклад фрагмента: «So beruht denn auch der positive Ertrag von *Kants Kritik der reinen Vernunft im Ansatz zu einer Herausarbeitung dessen, was zu einer Natur überhaupt gehört, und nicht in einer "Theorie" der Erkenntnis. Seine transzendente Logik ist apriorische Sachlogik des Seinsgebietes Natur*» (SS. 10–11). «Тому позитивний здобуток *Кантової* критики чистого розуму полягає не в якійсь “теорії” пізнання, а в початку розроблення того, що взагалі належить до якоїсь природи. Його трансцендентальна логіка — це апіорна предметна логіка буттєвої царини природа». Пропозиція Анатолія Лоя полягає в тому, щоб перекласти «was zu einer Natur überhaupt gehört» як «що належить до природи взагалі». На мою думку, ця пропозиція впливає з хрестоматійного погляду на обґрунтування пізнання природи *в цілому* як теми трактату «Критика чистого розуму», але не враховує стилю висловлення М. Гайдегера, а саме: у наведеному реченні невизначений артикль «eine» стоїть не тільки перед словом «природа», а й перед словом «теорія», поданим у лапках. За допомоги цього артикля автор підкреслює своє протиставлення царини, де слід побачити справжній здобуток Кантової критики чистого розуму, і царини, яка лише здається такою, що містить цей здобуток.

Що стосується терміна «Sachlogik» і твердження Анатолія Лоя, що українським відповідником цього терміна є «логіка суті», а вжитку терміна «Gegenstand», «предмет», М. Гайдегер буцімто уникає, то тут можна просто вказати на факти. «Gegenstand» у «Бутті і часі» вживається 64 рази. Дуже рідкісне слово «Sachlogik» стоїть у німецькій філософській мові поряд із «Sachlage» — стан речей, ситуація; «sachlich» — об'єктивний, істотний, предметний; «Sachproblem» і «Sachfrage» — головне питання; «Sachregister» — предметний

показчик; «Sachverhalt» — зміст, значення, стан справи, предмет дослідження; «Sachwert» — реальна цінність. З цього ряду можна зробити фактичний висновок, що *предметність* (Sach-) може означати також істотність і суттєвість. У нашій мові у слова «предметний» теж є значення істотного, суттєвого; тому, вважаю, цілком доречним є переклад «предметна логіка». Якщо Анатолій Лой далі каже, що у словосполученні «der sachlich-wissenschaftliche Vorgang» з останнього речення § 3 перевагу має не предметність, а фундаментальність, то чи це означає, що він би переклав це словосполучення як «фундаментально-наукова перевага»? Думаю, у перекладі «предметно-наукова» це «предметно-» також має значення фундаментальності як суттєвості.

По-друге, зауваження викликав мій переклад «Dasein» як «єства». Така реакція для мене очікувана, оскільки вже ясно, що це поняття М. Гайдегера не можна перекласти лише за принципом семантичної адекватності, який часто абсолютизують у термінологічних дискусіях. Варіанти перекладу, пропонувані критиками, вважаю, цілком підтверджують цей висновок. Однак, якщо критики мого перекладу заперечують — доволі очевидний — семантичний зв'язок слів «єство» й «бути» (є, єсть), то вони ще мають навести переконливе обґрунтування своєї думки, пояснити походження цього слова. Натомість я можу посперечатися на статтю «Єство», яку містить «Словарь древнерусского языка (XI — XIV вв.) в 10 тт.» (т. 3, сс. 219–220). У цій статті основні значення «єства» — як природа, основні властивості, сутність, тіло, істота, усе живе — у більшості наведених висловлень-прикладів давнього вжитку можна замінити на значення слова «буття» так, щоб головний зміст цих висловлень лишився незмінним. А якщо зазирнути в статтю «Єство» Словника української мови online, в 11 тт. (<https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=1&page=0>), то можна знайти там висловлення-приклади вжитку «єства» саме в значенні дівця, яке Олексій Панич чомусь не знаходить, стверджуючи: «не вийде з єства дівця». Ось ці приклади. «Я всім своїм єством поклонився тій цивілізації і поклявся служити їй усе своє життя» (І. Франко). «Він услухався всім своїм єством і вдивлявся викоченими очима в темряву» (І. Багрянний).

Що ж до «присутності» як більш доречного, на думку Анатолія Лоя, перекладу «Dasein», запропонованого Володимиром Бібіхіним, то я би звернув увагу на те, що, по-перше, це слово якось говорить про «суть», а не про «буття» чи «бути», по-друге, для такого перекладу вирішальною чомусь стала фраза православного священика, яку В. Бібіхін почув під час проповіді: «ви маєте не словом лише, але самою своєю присутністю нести істину», по-третє, такий переклад — знову-таки чомусь — для В. Бібіхіна підкріплювався використанням «присутності» у Мераба Мамардашвілі (див. «Примечания переводчика» в російському виданні «Буття і часу» 1997 р., с. 450). На мій погляд, для перекладача М. Гайдегера вирішальним має бути інше, а саме: походження німецького слова та контексти його філософського вжитку.

Якщо звернутися до словника «Duden. Das Herkunftswörterbuch» (2014), то в статті «Dasein» можна прочитати, що це субстантивованій інфінітив

виразу «da sein», який у XVII–XVIII сторіччях означав «vorhanden sein», тобто «Anwesenheit», присутність. Однак уже у XVIII сторіччі «Dasein» почали вживати у філософській літературі як синонім «Existenz», «існування», а потім — як синонім «Leben», «життя». Наприклад, у XIX сторіччі Дарвінів термін «struggle for life» перекладали як «Kampf ums Dasein».

Як бачимо, слово «Dasein» не походить від іменника «буття» (Sein), до якого, мовляв, додали «da», а походить від стійкого словосполучення «da sein», «бути ось». У німецькій традиції цей термін має значення існування (Existenz) і життя. Уявлення про існування природно об'єднується з уявленням про безпосереднє (da) існування, а це дає підставу, наприклад у перекладі термінології Г.В.Ф. Гегеля, передавати «Dasein» як «наявне буття», тоді як у термінах М. Гайдегера «наявним» (vorhanden) може бути суще, а не буття. Нам же потрібно тепер звернути увагу на те, що в «Бутті і часі» це безпосереднє існування трактовано феноменологічно: як завжди-моє-буття (Jemeinigkeit), тобто як первісне «є» моїх можливих — автентичних чи ні — способів бути у світі. Думаю, тут можна обмежитися цими поясненнями. Докладніші міркування про переклад деяких важливих понять «Буття і часу» і принцип еквівалентності перекладу я опублікую в третьому числі цього річного журналу «Sententiae».

Ігор АНДРУЩЕНКО — перекладач.

Андрій БОГАЧОВ (перекладач) — доктор філософських наук, професор кафедри теоретичної і практичної філософії філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

<https://orcid.org/0000-0003-4603-4065>

Вахтанг КЕБУЛАДЗЕ (модератор) — доктор філософських наук, професор кафедри теоретичної і практичної філософії філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

<https://orcid.org/0000000279763961>

Анатолій ЛОЙ — доктор філософських наук, професор.

Олексій ПАНИЧ — доктор філософських наук, кандидат філологічних наук, провідний науковий співробітник НВО «Дух і літера».

<http://orcid.org/0000-0002-1561-8431>